

Kristian PASKOJEVIĆ
Staroslavenski institut
Zagreb
kristian.paskojevic@stin.hr

UDK: 003.349.1.072
DOI: <https://doi.org/10.31745/s.74.14>
izvorni znanstveni rad
primljen: 9. svibnja 2023.
prihvaćen: 7. studenoga 2023.

NOVI PRILOZI PALEOGRAFSKOMU OPISU KVAREZIMALA / TLMAČENJA MUKI PISARA ŠIMUNA GREBLA NA TEMELJU ODABRANIH TEKSTNIH UZORAKA

Kvarezimal i *Tlmačenje od muki* Šimuna Grebla papirni je kodeks od 158 folija dimenzija 20,2 x 14,5 cm koji se sastoji od dviju zasebnih knjiga pisanih glagoljičnim knjiškim kurzivom. U postskriptu zapisanome ćirilicom na 132v piše da je *Tlmačenje od muki* napisao i završio klerik akolit nižega reda Šimun u Roču 5. ožujka 1493., a *Kvarezimal* pop Simun Greblić uz pomoć svojega klerika Mihovila iz Boljuna u mjesecu travnju 1498. godine. Uvriježeno je mišljenje da je riječ o istoj osobi, o čemu piše i Štefanić u svojem kraćem paleografskom osvrtu. U kodeksu postoje pojedini dijelovi čiji duktus pisma ostavlja sporiji i istrzan dojam karakterističan za još neizvježbane pisare (početnike) ili autore koji su već ušli u pozne godine života (tzv. rukopis staroga čovjeka). Cilj je usporedbe takvih dijelova s reprezentativnim uzorkom grafijske azbučnoga niza ustanoviti mogućnost postojanja razlika u autorstvu i kronologiji te njihov odnos. Ključne paleografske smjernice u istraživanju temelje se na grafolingvističkoj metodi, koja pismo promatra kao proces (pisanje), a ne kao završenu i petrificiranu strukturu kao u tradicionalnoj paleografiji.

Ključne riječi: kurzivna glagoljica, slavenska paleografija, Šimun Greblo, *Kvarezimal*, *Tlmačenje od muki*, klerik Mihovil

1. UVOD

Pop Šimun Greblo iz Roča, glagoljaš i intelektualac na izmaku iz kasnoga srednjovjekovlja, istančani je majstor knjiške kurzivne glagoljice. Neke su od osnovnih značajka kurzivnoga pisma promjena linijskoga ustroja (s dvo-linijskoga se prelazi na četverolinijski), izduživanje i zavijenije pisanje sla-

bijih slovni dijelova / linija te spajanje slovni oblika. Upravo je posljednja značajka najvažnija pri definiciji pisma kao kurzivnoga jer odražava jednu od glavnih motivacija nastanka pisma – ubrzanje samoga procesa pisanja. U glagoljici se kurziv lako može definirati zbog prepoznatljivih opuštenih linija koje sežu u vanjska redačka polja, nižega osnovnog/središnjeg redačkog polja iz kojega bježe svi slabi slovni dijelovi, zbog spojenih i često ukošenih slova koja su izgubila pravokutnu strukturu i postala oblija, pa su znatno promijenila i svoju naslijeđenu formu te time i postala nečitljivija (ŽAGAR 2008: 143). Tim značajkama treba dodati još i pojednostavnjenje osnovnoga slovno modula (slovnoga polja između dviju glavnih linija) iz dvostupanjske organizacije u jednostupanjsku. Zato se nerijetko slova u kurzivnoj glagoljici polažu vodoravno, kao što je to slučaj sa slovom *i*.

Osim kurzivnom glagoljicom, Greblo se sigurno služio i drugim dvama pismima – grafijski vrlo istančanom i urednom minuskulnom ćirilicom i latinicom (ZARADIJA KIŠ 2001: 12). Do danas su poznata tri njegova cjelovita djela: *Tlmačenje od muki gospoda našego Isuhrsta* (1493., u nastavku teksta: TLM), *Kvadruga duhovnim zakonom* (1493.) i *Kvarezimal* (1498., u nastavku teksta: KV). Četvrti je rukopis u kojemu se u autorskom kontekstu pojavljuje ime Šimuna Grebla *Knjiga računa bratovštine (crkve) i općine Roč u Istri*.¹ Riječ je o skupnome radu evidencijskoga karaktera koji je nastajao tijekom nekoliko desetljeća, a utemeljitelj mu je i prvi zapisivač upravo Šimun Greblo. Knjiga se čuva u Arhivu HAZU pod signaturom II c 56 (ZARADIJA KIŠ 2001: 9).

KV je zbirka propovijedi za svaki dan u korizmi (korizmenjak, u pismenosti još poznat i kao *Knjige sv. Bernardina*). Strukture propovijedi utemeljene su »na skolastičkom shematizmu od motta iz Biblije i teksta podijeljenoga na tri dijela« (HERCIGONJA 1975: 395). S KV-om je idejno povezano i djelo TLM, koje komentira detalje muke Isusove uz popratne moralne kršćanske pouke. Ono je namijenjeno čitanju petkom (ŠTEFANIĆ 1960: 399–401). Iako su to zapravo dvije zasebne rukopisne cjeline nastale u razmaku od pet godina, sam ih je autor uvezao u jednu knjigu nakon što je 11. travnja 1516. sastavio kazalo (koje naziva *Voŕ*), a koje prethodi TLM-u. Greblov postskript ujedno evocira na jedan povijesni događaj zabilježen na 133v: *Si vod' napisa domin' simun' greblo apr(i)la ·aī (= 11) u vrime / kada gospoda benetačka i kral' francie imēhu veliku / voisku s kralem' rimskim' maksiminiēnom' u italii / ·č·f·eī(=*

¹ O ovoj knjizi vidi i u VLAHOV 2009.

1516) (ZARADIJA KIŠ 2001: 23).² U ovome kontekstu treba spomenuti i jedinstven Greblorov grafit u Humu, zabilježen glagoljicom i latinskim jezikom. U nastavku grafita na hrvatskom jeziku Greblo opet govori o ratu Cambraiske lige (Fučić 1982: 197). U tom je natpisu s filološkoga stajališta najvažnije pisanje latinskoga jezika glagoljicom. Nije zgoroga spomenuti i kako je Greblo unosio zapise u glagoljične knjige kojima nije bio pisac. Najpoznatiji je natpis o kugi i dodane tri molitve u *Misalu kneza Novaka* (Pantelić 1967: 106).

Vjekoslav Štefanić, pišući o grafijskim razlikama u knjigama koje su u središtu ovoga istraživanja, primjećuje da je KV »pisana glagoljskim knjiškim kurzivom, pretežno ukusnim, preciznim i staloženim rukopisom«, ali i pravilno prepoznaje razlike u rukopisima: »prvo djelo (KV) piše uglavnom jedna iskusna ruka, a manje odlomke piše neka slabija ruka, koja se trsi da imitira prvu (npr. f. 28–30). Drugo djelo (TLM) pisano je doduše sličnim rukopisom, ali je ovdje bujnije prelaženje poteza preko gornje i donje linije« (ŠTEFANIĆ 1960: 398).

Ako se uzmu u obzir spomenute grafijske razlike i ćirilični postskript na f. 132v, može se pretpostaviti da je autor pojedinih dijelova KV-a stanoviti klerik Mihovil iz Boljuna. Druga pretpostavka sugerira da je Greblo autor cijeloga rukopisa, ali u tome slučaju ostaje nejasna uloga klerika Mihovila u procesu stvaranja toga rukopisa. Razjašnjavanje pitanja autorstva, odnosno identifikacija potencijalnih dijelova teksta koje je napisao klerik Mihovil (ako se tako pokaže), samo su neki od zadataka ovoga paleografskog pregleda. Stvarni fokus ovoga istraživanja leži u samim grafijskim razlikama između KV-a i TLM-a, koje su vidljive čak i pri površnome pregledu tih tekstova. Detaljna identifikacija tih razlika i interpretacija njihovih odnosa središnji su dio ovoga istraživanja.

---

² Greblovi marginalni zapisi otkrivaju mnoge događaje iz njegova vremena, uključujući onaj koji je upravo spomenut, što doprinosi razumijevanju Šimuna Grebla u ulozi pisca/kroničara. Dodatne podatke o toj tematici vidjeti u ZARADIJA KIŠ 2006. Događaj koji Greblo spominje u tome zapisu sigurno se odnosi na niz tzv. talijanskih ratova koji su se vodili između država s Apeninskoga poluotoka u razdoblju između 1494. i 1559. godine, a u njihove sukobe uplitalo su se velike monarhije poput Svetoga Rimskog Carstva, Francuske, Španjolske i Engleske. U Greblorovu zapisu govori se o samome završetku rata Cambraiske lige, koji je trajao od 1508. do 1516. godine. U tome sukobu sudjelovale su Habsburška Monarhija, Mletačka Republika, Francuska, Sveta Stolica, Savoja, Mantova i Ferrara, pri čemu su strane tijekom toga sukoba mijenjale svoje saveznike (BERTOŠA 1995: 49–50).

2. METODOLOGIJA PALEOGRAFSKOGA ISTRAŽIVANJA

Poimajući paleografiju kao svojevrsnu arheologiju papira (op. a.), korpusu/ lokalitetu pristupilo se najjednostavnijom metodom kojom se obično koristi za identifikaciju potencijalnoga arheološkog nalazišta – rekognosciranjem (prepoznavanjem). Arheološko rekognosciranje (prepoznavanje) postupak je prikupljanja informacija o mogućim novim arheološkim lokalitetima pregledom terena, vizualno ili s pomoću neinvazivnih tehnika kao što je georadar. Često se novi arheološki lokaliteti identificiraju na temelju topografije (primjerice, gradine na uzvisinama) ili pronalaženjem nalaza/ostataka prijašnje ljudske djelatnosti (primjerice, ulomci keramike ili kućnoga ljepa, tj. ostatka neke nastambe).³ U našem istraživanju paleografske sonde definirane su kao odsječci teksta koji su odabrani za raščlambu zbog morfoloških značajka slovnih oblika koji se u njima nalaze.

Pregledom KV-a/TLM-a, na temelju grafijskih razlika pisma, određene su pojedinačne paleografske sonde; konkretno, folije KV-a: 4r, 10r, 12v, 15r, 20v, 29r, 54v, 92r, 95v, 115r, te TLM-a: 135r, 137v, 138r, 143v, 145v, 149v, 154r i 155r. Nadalje, zbog svoje sadržajne i grafijske specifičnosti u analizu su uključene i folije koje sadržavaju postskripte i marginalne bilješke: 132v i 133v (KV) i 157v, 158r i 158v (TLM). Odabrani korpus pruža najbolju osnovu za usporedbu grafija u KV-u/TLM-u te za proučavanje varijacija u rukopisima koji se razlikuju po grafijskim značajkama. Nakon što je korpus definiran, analiziran je s pomoću paleografskih kategorija utemeljenih na grafolingvističkoj metodi. Korpus će se promatrati kroz različite paleografske kategorije, kao što su koordinacija u linijskome ustroju, morfološke posebnosti slovnih oblika, razgođivanje teksta i pisanje velikih slova te korištenje kraticama.

Grafolingvistički paleografski pristup (metoda) kao objekt motrenja proučava pisanje (ἐνέργεια) kao složen i kreativni proces, a ne samo kao konačni dovršetak pisma (ἔργον) (ŽAGAR 2007: 60). Spomenute kategorije već su primijenjene u brojnim paleografskim istraživanjima⁴ te se s pomoću njih na optimalan način mogu prikupiti podatci relevantni za paleografsko istraživanje Greblovih rukopisa. Njihovom usporedbom mogli bismo doći do rezultata bitnih za sintezu istraživanja koji se tiču datacije, ubicacije i autorstva djela. Za proučavanje povijesti pisanih kulturnih spomenika također su važna saznanja iz drugih srodnih znanstvenih humanističkih polja koja prelaze u jezikoslovnu

³ Za više informacija o metodologiji arheološkoga rekognosciranja vidi u RENFEW; BAHN 1999: 73–76.

⁴ Više o paleografskim kategorijama i istraživanjima provedenim na isti način vidi, primjerice, u PASKOJEVIĆ 2015; PASKOJEVIĆ 2018; PASKOJEVIĆ 2021; PASKOJEVIĆ 2022.

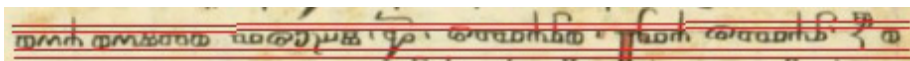
ili historiografsku domenu. Dopunom paleografskoga istraživanja saznanjima iz spomenutih područja dobivamo sveobuhvatnije rezultate koji jasnije oslikavaju povijest i ishodište svakoga pisanog spomenika. Ti elementi mogu nam pružiti važne uvide u društveni i kulturni kontekst u kojemu je djelo nastalo te nam omogućuju da dublje razumijemo i protumačimo njegov sadržaj.

3. PALEOGRAFSKO ISTRAŽIVANJE

3.1. Koordinacija u linijskome ustroju

O procesu koordinacije u linijskome sustavu već se raspravljalo u prijašnjim istraživanjima,⁵ a u ovome ćemo radu samo potvrditi da je on ključan za optimizaciju pisanja koja se postiže pojednostavnjivanjem i usklađivanjem glavnih slovnih oblika u središnjemu dijelu retka. Prelazak iz dvolinijskoga u četverolinijski ustroj tijekom 12. i 13. stoljeća zapravo je bio jedan od glavnih pokretača procesa minuskulizacije europske pismenosti koji nije zaobišao ni glagoljično pismo.

U korpusu ovoga istraživanja prevladava četverolinijski ustroj s karakterističnim slovnim modulom u obliku pravokutnika koji je vertikalno podijeljen na tri jednaka dijela (PASKOJEVIĆ 2022: 144–146). Međutim, taj trodijelni odnos, karakterističan za kurzivnu glagoljicu, ne pruža mnogo podataka o autorstvu, ubikaciji ili dataciji pisanoga spomenika. Ono što treba naglasiti kao specifičnost Greblova rukopisa, način je koordinacije glavnih slovnih oblika unutar središnjega dijela retka. Umjesto oslanjanja na donju liniju, što je karakteristično za ćirilicu i latinicu, pisar uredno niže glavne slovne oblike (u prvome redu zatvorena polja) duž prethodno označene gornje linije središnjega dijela retka. Ako pozornije pogledamo *Sliku 1*, vidjet ćemo da glavni slovni dijelovi u pravilu ne prelaze tu iscrtanu liniju. Nju prelaze samo pojedini slabiji slovni dijelovi (linije, repići i sl.), zato što je to i očekivano.

Slika 1. Linijski ustroj KV-a/TLM-a (KV 4r, 5. redak, TLM 138r, 2. redak)

Figure 1. Line system of KV/TLM (KV 4r, 5th line, TLM 138r, 2nd line)

⁵ O procesu koordinacije vidi u ŽAGAR 2007. Proučavanje procesa koordinacije uključeno je u sva grafolingvistički utemeljena paleografska istraživanja (usp. PASKOJEVIĆ 2018).

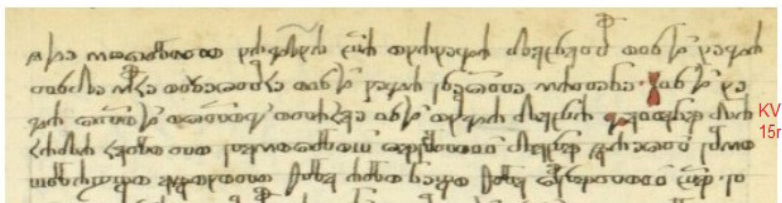
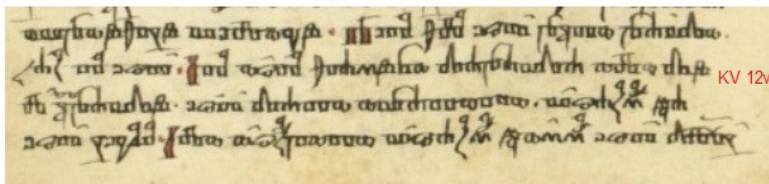
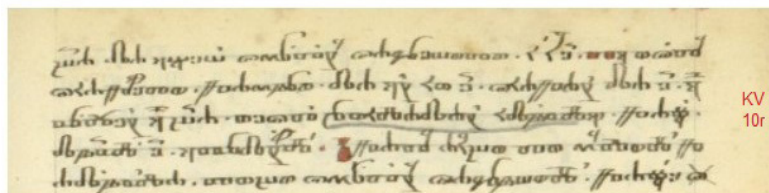
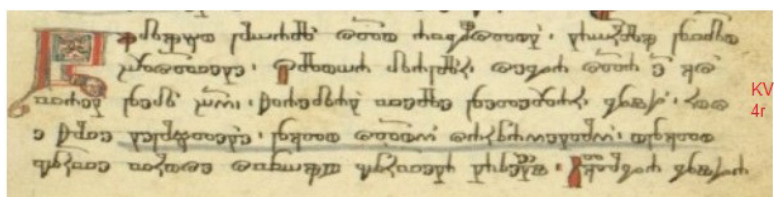
Pri ispunjenju glavnoga cilja istraživanja, koji uključuje identifikaciju više pisara ili grafijskih razlika kod istoga autora, važno je obratiti pozornost na analizu duktusa. Duktus je sveukupna priroda stvaranja određenoga pisma, određena brojem, slijedom i smjerom poteza kojim se koristilo za oblikovanje svakoga slova abecede/azbuke. Poznavanje duktusa, koji se više bavi dinamičkim aspektima slova nego njihovim statičkim izgledom, može pomoći u datiranju pisama, no njegova je najvažnija uloga u interpretaciji promjena u izgledu slova (JOHN 1992: 8). Jedna od sastavnica duktusa koja privlači pozornost mnogih istraživača jest broj poteza pisaljkom potrebnih za pisanje svakoga pojedinog slova.⁶ Duktus se također definira ne samo brojem poteza nego i smjerom njihova pisanja te redosljedom potezanja linija, posebno ako uključuje podizanje pera s podloge. Važno je napomenuti da se u slučaju kurzivnoga pisanja, u kojemu se pretpostavlja neprekidno pisanje bez podizanja pera, analiza duktusa usredotočuje na morfološki oblik svakoga pojedinog slova. Duktus se u prvome redu primjenjuje na majuskulna i minuskulna slova, dok je u slučaju kurzivnoga pisma morfološki oblik svakoga slova temeljno, iako ne i isključivo, određen načinom pisanja, okolinom i linijskim ustrojem, dakle njegovom sinkronijskom dimenzijom, na što smo i u ovome istraživanju obratili pozornost.

Pomnijim proučavanjem morfoloških osobina rukopisa prepoznaje se da dominantna grafija KV-a ima dva, uvjetno rečeno, podtipa. Glavne razlike između tih podtipova izražene su u izgledu linija koje ih tvore. Primjerice, u prvome podtipu slovo *d* piše se s uredno zavijenim lukom, dok je u drugome podtipu vrh slova trokutast s nezgrapno izvedenom linijom. Slične, ali vrlo male razlike u linijama primjećuju se i kod slova *b*, *n*, *o*, *r*, *u*. Općenito, drugi podtip (koji je u istraživanju predstavljen na 15r, 20r, 29v i dr.) ima manje uredna zatvorena slovna polja te se umjesto pravilnih kružnica ili kvadrata vrlo često pojavljuju eliptoidni oblici. Prevladavajuća grafija (prvi podtip) ima mnogo mirnije i vještije poteze ruke koji se podudaraju sa Štefanićevim opisom da je riječ o pretežno ukusnome, preciznome i staloženome rukopisu. Kod drugoga podtipa način pisanja pojedinačnih slova ostaje uglavnom isti, ali već spominjani općeniti izgled pisma (*conspectus generalis*) ostavlja nesiguran dojam. To je posljedica razlika u linijama koje vrlo često imaju krivudav karakter sugerirajući da ih je pisala starija i izmorena pisarska ruka. Takav izgled odgovara opisu pisarske ruke koja bi mogla imitirati Grebla, dakle, odgovarala bi ruci klerika Mihovila (ŠTEFANIĆ 1960: 398).

⁶ Za istraživanje duktusa u glagoljici v., primjerice, ČUNČIĆ 1999. Od ostalih istraživača fenomena duktusa v. u BATTELI 1981; GILISSEN 1975; MALLON 1967.

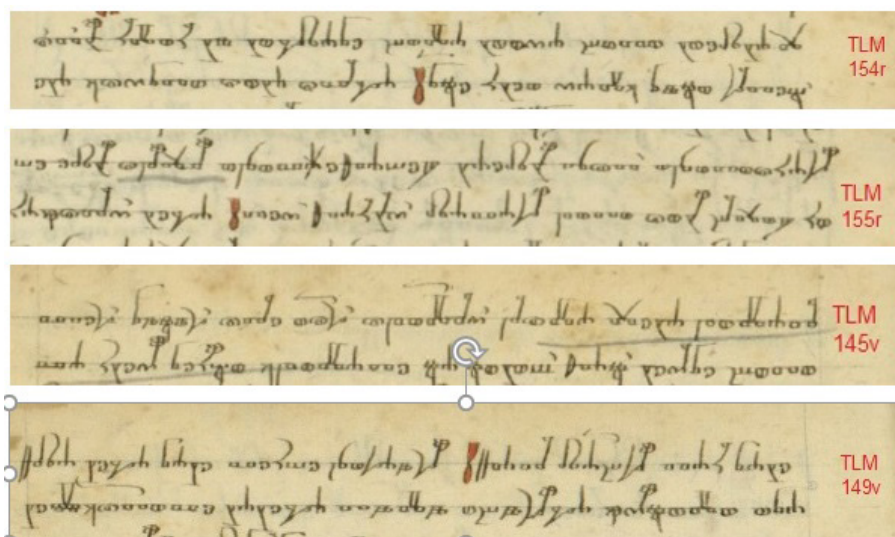

Međutim, pri usporedbi azbučnoga niza zbog velikih grafijskih sličnosti također je moguća i interpretacija da je riječ o istome pisaru čiji se rukopis degradirao s vremenom (*Tablica 1*). U okviru korpusa identificirani su i drugi dijelovi rukopisa koji se na sličan način grafijski razlikuju od prethodno navedenih primjera. Primjerice, na 12v nalazi se primjer grafije koja se na prvi pogled ne razlikuje od tzv. drugoga podtipa, ali nakon pomnijega promatranja jasno se vidi da su u tome slučaju ravne, uglate linije dominantnije i još izraženije. Takav način pisanja ne proteže se na cijeloj stranici, nego počinje u 12. retku te se u tekstu KV-a pojavljuje jako rijetko ostavljajući dojam kao da se pisar umorio od svojega napornog rada. Slična grafijska anomalija primjećuje se na 10r, gdje su slovne linije urednije, ali postoji određena ukošenost vertikalnih poteza.

Slika 2. Usporedba pojedinih dijelova korpusa KV-a s razlikama u duktusu
 Figure 2. Comparison of the individual sections of the KV corpus with differences
 in the ductus

Iako je na prvi pogled grafijski ujednačeniji, razlike u duktusu postoje i u TLM-u. One su posebno izražene na 145v, 149v, 154r i 155r, gdje se lako primjećuju sitnije pisani glavni slovni dijelovi koji doprinose općemu dojmu neurednijega izgleda pisma, kao da ga je pisala umorna ili nedovoljno uvježbana ruka. I tu se znatno ne razlikuje morfologija slova te se ponavlja slična situacija iz KV-a.⁷

Slika 3. Usporedba pojedinih dijelova korpusa TLM-a s razlikama u duktusu
Figure 3. Comparison of the individual sections of the TLM corpus with differences in ductus

3.2. Morfološke posebnosti slovnih oblika

Pomnijim proučavanjem azbučnih nizova izdvojenih cjelina koje se prije svega razlikuju u načinu povlačenja slovnih linija (duktusu) postaje vidljivo da morfološke razlike među slovnim oblicima nisu izražene. Naravno, postoje razlike, ali na njih najviše utječu različiti potezi pera koji su ustanovljeni analizom duktusa korpusa. Primjerice, ukošeno izvedeni potezi kakvi su vidljivi pri dnu 12v dolaze do izražaja pri pisanju slova z, čije je zatvoreno glavno

⁷ Slovni oblici razlikuju se po duktusu, tj. linije slova mogu biti nepravilnije, ali nedostaju specifične morfološke značajke koje bi omogućile jasniju identifikaciju potencijalno različite pisarske ruke.

slovno polje zbog takvoga duktusa svedeno na dvije usporedne ukošene linije koje su katkad povezane na vrhu s jednom kraćom horizontalnom, dok je dno otvoreno. Takav način pisanja slova *z* nije posebnost karakteristična za pojedinačan segment korpusa, nego se često pojavljuje u KV-u, ali i u TLM-u. Bitna je razlika u pisanju slova *z* u TLM-u ta da je zbog drukčijega duktusa ukošenost slova manja. Kao što je već spomenuto, duktus je utjecao na minimalne linijske razlike kod nekih slova (*b, n, o, r, u*).

Bujnije prelaženje poteza gornje i donje linije, što je Štefanić već spomenuo, lako je uočljivo u grafiji TLM-a. Tako su pisane linije, posljedično, doprinijele većemu razmaku među redcima u TLM-u te sitnijim glavnim slovima dijelovima u usporedbi s KV-om. Iako postoje manje razlike u načinu pisanja i općemu izgledu pisma u nekim dijelovima TLM-a, kao što je to slučaj na 137v, one su toliko male da se mogu pripisati promjeni pera ili tinte. Veće razlike u duktusu vidljive su na 145v, 149v, 154r i 155r. Čak i uz te razlike, korpus TLM-a mogao bi se pripisati jednoj pisarskoj ruci ako bi se one pripisale pisarskomu umoru. S morfološkoga aspekta slovnih oblika zanimljiva je grafijska posebnost TLM-a češće pisanje slova *i* u standardnome obliku uglate glagoljice (slovo *i* nije rotirano i položeno na donju liniju). Takav oblik pojavljuje se i na drugim mjestima u zborniku, pogotovo kad se pišu velika slova (majuskule), ali je u TLM-u znatno češći. Još je jedna morfološka posebnost TLM-a izostanak produžene vertikalne linije pri pisanju slova *é*. Takav oblik češće se pojavljuje u najrasprostranjenijemu podtipu KV-a, što je logično ako su obje grafije djelo iste pisarske ruke (Šimuna Grebla).

Tablica 1. Azbučni nizovi pojedinih dijelova korpusa s razlikama u duktusu

Table 1. Alphabet of the individual sections of the corpus with differences in the ductus

	KV 4r	KV 12v	KV 15r	TLM
a				
b				
v				

g				
d				
e				
ž				
3				
z	 			
i				
ï				
ĵ				
k				
l				
m				
n				

o				
p				
r				
s				
t				
u				
f				
h				
ô				
ê				
c				
č				

š				
ъ				
ê				
û				

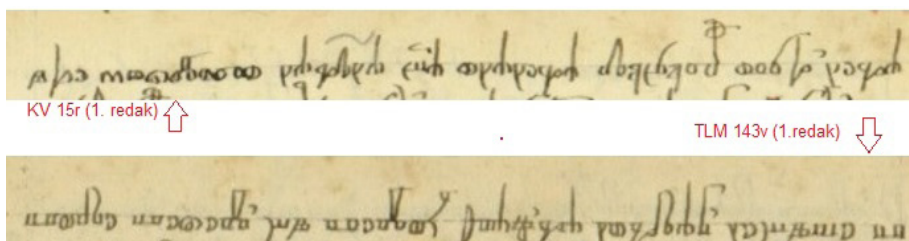
3.3. Razgođivanje teksta i pisanje velikoga slova

Kontinuirano pisanje riječi (*scriptura continua*) način je pisanja koji je napušten prije nego što je korpus ovoga istraživanja nastao. Raspad toga procesa u glagoljici može se pratiti još od *Kijevskih listića* (11. st.) (ŽAGAR 2007: 342). Stoga ne iznenađuje da se tekst KV-a/TLM-a uglavnom pravilno razgođuje prazninama/bjelinama, što posljedično znatno doprinosi čitljivosti teksta. Neke manje riječi i čestice pišu se zajedno s prvom većom riječi. Primjerice, veznik *i* piše se kao združnica, isto kao i veznik *da* ili pak prijedlog *od* (*ōt*).

Povezano s uporabom bjelina u našem korpusu zapaženo je da su razmaci između riječi najširi i najpravilniji kod tzv. prvoga podtipa KV-a te u TLM-u. Kod drugoga podtipa KV-a razmaci se također pravilno raspoređuju, ali dimenzijama znaju varirati, što doprinosi znatno neurednijemu izgledu rukopisa. U korpusu su razmaci povremeno ispunjeni punktuacijskim znakovima koji su pretežito smješteni po sredini retka, a takva pojava najrasprostranjenija je u prvome podtipu grafije KV-a, dok se u drugim dijelovima KV-a pojavljuje tek sporadično. Punktuacijski znakovi u pravilu izostaju u straničnome postavu TLM-a. Ako je autor prvoga podtipa grafije KV-a i čitavoga TLM-a Šimun Greblo, taj podatak zbunjuje jer nije jasno zašto se u jednome slučaju punktuacijski znakovi pojavljuju dok u drugome izostaju. To navodi na razmišljanje da je autor s vremenom iz nekoga nama (trenutačno) nepoznatog razloga promijenio neke svoje uzuse u načinu pisanja punktuacijskih znakova.

U hrvatskim glagoljičnim tekstovima velika su slova u prvome redu služila za pisanje naslova ili za razgraničavanje teksture (veća i manje-više urešena

na poglavlja, a manja na potpoglavlja ili rečenice). Majuskulni oblici slova često su konzervativniji, primjerice u hrvatskim tiskanim glagoljčnim tekstovima majuskule će oblikom evocirati oblu glagoljicu (ŽAGAR 2013: 290). U korpusu se iza spomenutih punktuacijskih znakova mjestimično pojavljuju majuskule, u pravilu crvene i crne boje, ali ipak se ne može govoriti o sustavnome pisanju velikoga slova iza znaka interpunkcije. Majuskule koje su identificirane u korpusu morfologijom slovnih oblika ne prate uzuse oble, nego uglate/minuskulne glagoljice.

Slika 4. Usporedba redaka KV-a i TLM-a (KV 15r, 1. redak; TLM 143v, 1. redak)
Figure 4. Comparison of lines in KV and TLM (KV 15r, 1st line; TLM 143v, 1st line)

3.4. Kratični inventar

Budući da se o kratičnome inventaru u KV-u/TLM-u već pisalo u drugome istraživanju (PASKOJEVIĆ 2022: 151–158.), u ovome će poglavlju biti naznačene samo najvažnije usporedbe i razlike koje bi upućivale na drukčije autorstvo unutar korpusa. U tome smislu zadržat ćemo se na primjerima kraćenja riječi, ligaturama, kontrakcijama, suspenzijama i natpisivanju.

Općenito su ligature najzastupljeniji način kraćenja riječi u glagoljici. Ligature ili spojenice važna su odlika hrvatskoga glagoljčnog pisma. Pismo vrlo ujednačena slovnoga modula, zasićeno zatvorenim poljima, bilo je vrlo pogodno za korištenje zajedničkim, susjednim dijelovima slova. Štedjelo je to trud pisaru i ubrzavalo čitanje (ŽAGAR; PASKOJEVIĆ 2023).⁸ Osim toga, ligature imaju umnogome poseban duktus, tek djelimice ovisan o duktusu ishodišnih slova.

⁸ Za više informacija o ligaturama upućujem na knjigu akademika Matea Žagara *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova* (ŽAGAR 2007.) u kojoj se može pronaći i starija literatura o toj tematici.

U KV-u i TLM-u ligature se često pojavljuju i ne postoje neke specifične ligaturne značajke po kojima bi se mogli razlikovati pojedini dijelovi korpusa. Kao što je slučaj i u tekstovima pisanim ustavnim glagoljicom, zatvorenim slovnim poljima koristi se za provedbu slijevanja u gotovo svakoj prilici. Posebno treba napomenuti raznovrsne okomite ligature koje su standardne za kurzivnu glagoljicu u korpusu (primjerice *go, vo, mo, br, gu, hu* i sl.).

Kontraksije, pogotovo one iz skupine tzv. svetih imena (*nomina sacra*), drugi su najčešći način kraćenja u korpusu. Ni njihovom analizom i usporedbom nisu utvrđene veće razlike između KV-a i TLM-a, pa ni između pojedinih dijelova unutar svake cjeline. U čitavu korpusu provlače se kontraksije poput *b(og)b, s(ve)tb, m(i)l(o)stb, bl(a)ž(e)nb, is(us)b*. Česte su i kontraksije koje ne pripadaju skupini *nomina sacra*, kao što su *vs(e)hb, z(e)mla* i slično. Mnoge su od njih jednake kao i oblici ustaljeni još u pismenosti ustavne glagoljice te se u njihovoj uporabi očituje izravna povezanost s tradicijom i nasljeđem te kultne epohe hrvatske pisane riječi.

Slična je situacija i s dvama preostalim načinima kraćenja, suspenzijom i natpisivanjem. Iako su ti postupci nešto rjeđi, poglavito suspenzije, oni su ipak prisutni u korpusu. Razlike u primjerima i načinu pisanja unutar proučavanoga uzorka nisu uočene, tako da se na osnovi spomenutih vrsta kraćenja ne može kazati ništa o autorstvu pojedinih dijelova korpusa.

4. ZAKLJUČAK

Provedeno paleografsko istraživanje temelji se na metodi usporedbe izdvojenoga reprezentativnog uzorka promatranoga s pomoću grafolingvistički utemeljenih paleografskih kategorija. Ono je pokazalo da takav selektivan pristup može naznačiti odgovore, ali ne i u potpunosti odgovoriti na zadane ciljeve istraživanja. Promatranjem duktusa potvrđene su razlike između pojedinih segmenata korpusa u načinu ocrtavanja slovnih linija, što ukazuje na moguće razlike u autorstvu. Problem je za određivanje autorstva činjenica da je moguće da i dijelovi korpusa čiji se duktus razlikuje pripadaju istomu autoru, a do razlika je došlo zbog pisarskoga zamora ili promjena u rukopisu tijekom dužega vremena. Promatranjem ostalih paleografskih kategorija primijećene su manje razlike u razgođivanju teksta (širina bjelina/razmaka, veličina razmaka između redaka i sl.). Analiza inventara kratica nije dovela do identifikacije različitih principa kraćenja ili pisanja pojedinih kratica koja bi mogla upućivati na različito autorstvo pojedinih dijelova korpusa. Ovako zamišljena

analiza možda bi i mogla ustanoviti autorske razlike (ako takve postoje), ali za takav pothvat potrebno je sustavno istraživanje čitavoga književnog djela, što prelazi okvire ovoga istraživanja.

Na temelju grafijskih razlika unutar KV-a moguće je ustvrditi da su dijelovi napisani tzv. drugim podtipom pisarski doprinos klerika Mihovila, koji se spominje u zaglavku. Drugo objašnjenje bilo bi da je i te dijelove pisao Greblo, ali ta pretpostavka otvara pitanje vidljivosti Mihovilova doprinosa koji bi trebao postojati ako je već spomenut u zaglavku KV-a. Postoji mogućnost da je Mihovilova grafija izražena u uočljivim anomalijama, ali je problem s tom pretpostavkom u tome što je prepoznati uzorak premalen da bi se ozbiljno smatrao autorskim radom. Stoga bi se moglo zaključiti da je drugi podtip, koji je također prepoznao Štefanić, vjerojatno djelo klerika Mihovila, koji je donekle uspješno pokušao imitirati Greblorov rukopis. Utvrđene anomalije možda se također mogu pripisati njegovu doprinosu nakon što bi mu ruka postala umorna od pisanja. Grafijske razlike između TLM-a i KV-a mogu se objasniti vremenskim razmakom od pet godina tijekom kojih je Greblova grafija doživjela promjene. Ovaj je korpus rijedak primjer književnih spomenika u kojima možemo pratiti pisarski razvoj jednoga od najboljih pisara knjiške kurzivne glagoljice Šimuna Grebla.

LITERATURA

- BATTELI, G. 1981. *Lezioni di paleografia*. Città del Vaticano: Pont. Scuola Vaticana di Paleografia e Diplomatica.
- BERTOŠA, M. 1995. *Istra: Doba Venecije (XVI.–XVIII. stoljeće)*. Pula: Zavičajna naklada »Žakan Juri«.
- BRATULIĆ, J. 1969. O hrvatskom književniku Šimunu Greblu. *Istarski mozaik 1*: 19–33.
- ČUNČIĆ, M. 1999. Duktus tipova glagoljskoga pisma. *Filologija 32*: 13–38.
- FUČIĆ, B. 1982. *Glagoljski natpisi*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- GILISSEN, L. 1975. Ductus et rapport modulaire. Réponse aux articles de MM d'Haenens et Ornato. *Scriptorium 29*, 2: 235–244.
- HERCIGONJA, E. 1975. *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 2. Zagreb: Liber – Mladost.
- JOHN, J. J. 1992. Latin paleography. J. M. Mowel (ed.). *Medieval Studies: An Introduction*. New York: Syracuse University Press, 3–80.
- MALLON, J. 1967. Paléographie romaine. Ch. Samaran (arr.). *L'Histoire et ses méthodes*. Bruges: Gallimard, 553–584.
- PANTELIĆ, M. 1967. Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368. *Radovi Staroslavenskog instituta u Zagrebu 6*: 5–108.

- PASKOJEVIĆ, K. 2015. Paleografsko istraživanje ćirilične diplomatske minuskule na tri-
ma dokumentima o otkupu Sokol grada. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske
akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 53, 1: 31–77.
- PASKOJEVIĆ, K. 2018. *Razvojni procesi diplomatske ćiriličke minuskule u dokumenti-
ma srednjovjekovne dubrovačke kancelarije*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakul-
tet Sveučilišta u Zagrebu.
- PASKOJEVIĆ, K. 2021. Paleografska raščlamba ćirilične rukopisne knjige iz knjižnice
Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. *Anali Zavoda za povijesne znano-
sti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 59: 39–68.
- PASKOJEVIĆ, K. 2022. Osobine glagoljičkog knjiškog i diplomatskog kurziva. *Filolo-
gija* 78: 141–162.
- RENFREW, C.; P. BAHN. 1999. *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. London:
Thames and Hudson.
- ŠTEFANIĆ, V. 1960. *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. Zagreb: Jugoslavenska akademija
znanosti i umjetnosti.
- ŠTEFANIĆ, V. 1966. Die glagolitische Kursivschrift. *Die Welt der Slaven* 11, 1–2: 87–100.
- VLAHOV, D. 2009. *Knjiga računa općine Roč (1566.–1628.)*. Pazin: Državni arhiv u
Pazinu.
- ZARADIJA KIŠ, A. 2001. *Šimun Greblo i njegovo tumačenje Muke Isusove (1493.)*. Pazin
– Buzet – Zagreb: Josip Turčinović d. o. o. – Pazinski kolegij – Katedra Čakavskog
sabora – Institut za etnologiju i folkloristiku.
- ZARADIJA KIŠ, A. 2006. Memoarske marginalije – (ne)svjesna ishodišta životopisa.
Činjenice i nedoumice iz života glagoljaša Šimuna Grebla (oko 1472. – oko 1551.).
Fluminensia 2: 1–20.
- ŽAGAR, M. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŽAGAR, M. 2008. Ustanovljivanje kurzivne glagoljice u XIV. st. B. Petrović; M. Samar-
džija (ur.). *Vidjeti Ohrid: referati hrvatskih sudionica i sudionika za XIV. međunarodni
slavistički kongres (Ohrid, 10. – 16. rujna 2003.)*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo,
141–170.
- ŽAGAR, M. 2013. *Uvod u glagoljsku paleografiju 1*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i
jezikoslovlje.
- ŽAGAR, M.; K. PASKOJEVIĆ. 2023. Paleografski opis *Prvoga beramskog brevijara*. A.
Mihaljević; M. Mihaljević; A. Radošević (ur.). *Studije o Prvome beramskom brevija-
ru*. Zagreb: Staroslavenski institut, 17–65.

Summary

Kristian PASKOJEVIĆ

NEW CONTRIBUTIONS TO THE PALAEOGRAPHIC DESCRIPTION OF THE
KVAREZIMAL AND *TLMAČENJE OD MUKI* OF SCRIBE ŠIMUN GREBLO ON
THE BASIS OF SELECTED TEXT SAMPLES

The *Kvarezimal* and *Tlmačenje od muki*, written by scribe Šimun Greblo, is a paper codex with 158 folios measuring 20.2 x 14.5 cm. This codex consists of two separate books written in Glagolitic cursive. The postscript on f 132v, written in Cyrillic script, mentions clerical acolyte of the lower order Šimun as the author of *Tlmačenje od muki*, which was completed in the town of Roč on 5 March 1493. The other work, *Kvarezimal*, was completed with the help of cleric Mihovil from Boljun in April 1498. The writing of some parts of the codex gives a slower, disorderly impression, which could be a characteristic of the untrained scribe or the author who was already in his later years (a so-called 'old manuscript'). The aim of comparing such parts with a representative sample of the engraving is to determine the possibility of differences in authorship and chronology and their mutual relationship. The main palaeographic guidelines of the research are based on the grapholinguistic method, which considers writing a process and not as a finished, petrified structure as in traditional paleography.

Keywords: Slavic Palaeography, Cursive Glagolitic Script, Šimun Greblo, *Kvarezimal*, *Tlmačenje od muki*, Cleric Mihovil

Kristian PASKOJEVIĆ
Old Church Slavonic Institute
Zagreb
kristian.paskojevic@stin.hr